

Ruziyə Zaman qızı Quliyeva²⁴
**DASTANI-ƏHMƏD HƏRAMİ AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATINDA İLK ANADILLI
 MƏSNƏVİ NÜMUNƏSİ KİMİ**

XIII əsr Azərbaycan ədəbiyyatı və ədəbi dilinin ən qiymətli abidələrindən olan "Dastani-Əhməd Hərami" ana dilimizdə yazılmış ilk məsnəvi kimi ədəbiyyat tarixində müstəsna əhəmiyyət kəsb edən əsərlərdəndir.

Dastanın yeganə əlyazması 1978-ci ildə tanınmış türk alimi Tələt Onay tərəfindən aşkara çıxarılmışdır. O, 1978-ci ildə dastanı özünün yazdığı ön söz, lüğət və şərhilərlə birlikdə çap etdirmişdir. Tələt Onay ön sözdə göstərir ki, poema Azərbaycan türklərinin bədii yaradıcılıq məhsuludur. 1978-ci ildə Azərbaycan alimi Əliyər Səfərlı bu əsəri yenidən çapa hazırlayaraq Bakıda nəşr etdirmişdir. Poema üçüncü dəfə 1979-cu ildə İstambulda Halis Akaydin tərəfindən çapdan buraxılmışdır.

1632 misradan ibarət olan "Dastani-Əhməd Hərami" ənənəvi başlıqlarla başlasa da, əlyazmanın əvvəlində və sonluqda olan bəzi səhifələr olmadığından poemanı bütöv şəkildə təhlilə cəlb etmək hələlik imkan xaricindədir. Bütün bunlara baxmayaraq əlimizdə olan materialların özü də əsər haqqında müəyyən fikirlər söyləmək üçün tutarlı əsas verməkdədir.

"Dastani-Əhməd Hərami"dəki hadisələr məclislər şəklində verilmişdir. Altı məclisdən ibarət olan bu əsərin müəllifi məlum deyildir. Lakin poemanın ideya-məzmun, dil-üslub xüsusiyyətləri, sadəliyi və xalq hikməti ilə zənginliyi sübut edir ki, bu əhvalatı qələmə alan şəxs sadə xalqın içindən çıxmış və klassik ədəbiyyatımıza dərinədən bələd olmuşdur.

"Dastani-Əhməd Hərami" həm yazılı ədəbiyyat, həm də folklor ənənələrini özündə birləşdirən və xalq ruhunu ifadə edən dastan-məsnəvidir. Burada təsvir olunan əhvalatların hamısı birbaşa Güləndamla bağlıdır. Buna baxmayaraq əsərə şərh qüvvələri təmsil edən Əhməd Həraminin adı verilmişdir. Dastanı dərinədən tədqiq edən Ə.Səfərlı bu barədə yazır: *"Dastani-Əhməd Hərami" də məni surət, şəx qüvvəsi daha qabarıqdır, poemanın adı da onun adından alınmış, "namə" əvəzinə dastan kəlməsi işlənməmişdir. Bu da təbii idi. "Namə" sözüni şair işlədə bilməzdi, çünki məni qəhrəmanın adına "namə" sözü qoşmaq əsərin ruhu ilə bir araya sığmırdı. "namə" yalnız ideal qəhrəmanlara aiddir. Poemada isə əslən həyatın mənfiliqləri və insan təbiətində olan pis sifətlər tənqid olunur* "[3, səh. 6].

Azərbaycan ədəbiyyatına məxsus olan epik ənənələrdən biri də məsnəvilərin əvvəlində verilən ənənəvi başlanğıclarıdır. "Dastani-Əhməd Hərami"də olan həmin başlıqlar həcmcə böyük olmasa da onların vasitəsi ilə şairin dünyagörüşünü, estetik idealını, elmi-fəlsəfi fikirlərini və öz həyatı haqqında verdiyi məlumatları görmək mümkündür.

Poemanın başlanğıcında yeni bir dastan başlamaq üçün mənə ümmanını seyr edib, dəryadan gövhər çıxarmağı bacaranları, tükü-tükdən seçib, dilindən ləl-cəvahir saçanları səsləyən naməlum müəllif belə deyir:

*Bu dastanı bu gün bünyad edəlim,
 Həqin qüdrətlərin biz yad edəlim.
 Gəlin ey məni bəhrin seyr edənlər,
 Bu dərya gövhərindən xeyir edənlər.
 Məanidə qılı iki biçənlər,
 Dilindən daima gövhər saçanlar.
 Gəlin bəri bu gün söhbət qılalım.
 Məani kənnün dürrün bulalım*[3, səh.14].

"Dastani-Əhməd Hərami" Azərbaycan dilinin üslubi imkanlarından, mənə və məzmun gözəlliyindən soraq verən orijinal və özünəməxsus sənət abidəsidir. Eyni zamanda yazılı ədəbiyyatla folklor materiallarının üzvi şəkildə qaynaşması və bir-birini tamamlaması bu dastan-məsnəviyə olan diqqət və marağı bir daha artırır.

Onu da qeyd etməliyə ki, poemada Nizami Gəncəvi "Xəmsə"sində gördüyümüz epik əzəmət, geniş və mənalı ənənəvi başlanğıclar və lirik ricətlər olduqca azdır. Buna baxmayaraq "Dastani-Əhməd Hərami" hadisəli folklor və yazılı ədəbiyyatla qarşılıqlı şəkildə təqdim etmək baxımından ədəbiyyat tariximiz üçün ən qiymətli elmi mənbələrdən biri sayıla bilər.

Türk xalqlarının ortaq yazılı abidəsi olan "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanı, Həsənoğlunun iki qəzəli, Qul Əlinin "Qisseyi-Yusif" əsərinə nəzərə almasaq, "Dastani-Əhməd Hərami" Azərbaycan dilində yazılmış ilk sənət nümunəsidir.

Poemanın məzmunundan və əsərdəki başlıqların məlum oluru ki, müəllif klassik ədəbiyyata və folklorlara dərinədən bələd olmaqla yanaşı, eyni zamanda "Qurani-Kərim"-i, dini ehkamları, hədisləri də yaxşı bilməmiş, onlardan ustalıqla bəhrələnməmişdir. Klassik şairlərin əsərlərində gördüyümüz ənənəvi başlıqlarla müqayisədə "Dastani-Əhməd Hərami"də olan başlıqlar çox kiçikdir. Bununla belə burada "Quran" ayələri, hədislər, islami hökmlər öz əksini tapmışdır.

Dastan-məsnəvidə Allahın birliyi, vəhdaniyyəti haqqında belə deyilir:

*Anın birliyini zikr eyləyə dil,
 Xatırdə qalmaya zərrəcə müşkil*[3, səh.14].

Allahın birliyi haqqında olan bu hökm "Qurani-Kərim"də 71 dəfə təkrarlanır. "İncil"də isə bu haqda buyrulur: *"Var olan, var olmuş və Gələcək Küll-İstiyar olan Rəbb Allah deyir: "Mənam Alfa və Omega (Başlanğıc və Son)"* [3, səh.410].

Allahın hikmət əlamətləri çoxdur. İnsanların söylədiyi hikimətli sözlərin hamısı yalnız Ona məxsusdur:

*Zira kim dilləri söylədən öldür,
 Anın hikmətləri qullara boldur.*

²⁴ AMEA Gəncə bölməsi Humanitar Tədqiqatlar İnstitutu Ədəbiyyat şöbəsinin müdiri, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru - mail: ruziya.zaman.55@bk.ru

*Anın hikmətinə əql irişməz,
İşinə kimsə hərgiz qarışmaz*[3, səh.14].

Allahın hikmətləri insan əqlinin hüduqlarından çox-çox yüksəkdir. Məhz bu səbəbdən də əql onun hikmətlərinə çata bilməz, Onun necəliyi, keyfiyyəti haqqında insana bilgi verilməmişdir:

*Anın keyfiyyəti bulunmadı heç,
Məkanı qandadır, bilinmədi heç*[3, səh.14].

Yalnız Allaha məxsus olan sifətlər haqqında "Qurani-Kərim" in Əl-İxlas surasında buyrulur: "De ki: "O Allah bəzidir. Allah möhtac deyildir! O nə doğmuş, nə doğulmuşdur! Onun heç bir tayı-bərabəri və bənzəri də yoxdur!" [4, səh.112, 1-4]. Allah zamansız və məkansızdır, yəni laməkandır. Allah qeybdədir, gözlə görünməz. Əvvəlinin öntünü, axırının sonunu görmək imkan xaricindədir:

*Nə zahirdir o kim gözdən irəlməz,
Nə batındır o kim hərgiz görülməz
Anın əvvəlinin öntü bulunmaz,
Anın axırını sonu bulunmaz*[3, səh.15].

Allahın qüdrəti böyükdür, sonsuzdur, Onun elmi batini elmdir və yalnız onu özünə bəllidir. Bütün bunları nəzərə alan poema müəllifi belə deyir:

*Nə dilim var, onu şərh eyləyəm bən,
Nə bilim var ki, şərhin söyləyəm bən.
Anın dil zikrini etmək gərəkdir,
Anın doğru yolun getmək gərəkdir*[3, səh.15].

Poemanın başlanğıcında Allahın adını zikr eyləmək, onun qoyduğu haqq yolu ilə getmək kimi savab əməlləri məsləhət görənlər müəllif özünün keçmiş həyatına nəzər salaraq acı-acı təəssüflərinə:

*Şaşı baxdım, cüda düşdüm bən andan,
Bənüm halım necə olusər ondən.
Qova-qova köniül dünyaya girdi,
Ömür keçdi, saqalı, saç ağardı.
Əbəs yerə xərc etdim yaşım bən,
Yeridir, daşlara dögsəm başım bən*[3, səh.15].

Sonuncu beytdən göründüyü kimi müəllif "Dastani-Əhməd Hərami"ni yaşlı vaxtlarında qələmə almışdır.

Onu da nəzərə almalıyıq ki, klassik məsnəvilərin hamısını da olduğu kimi bu əsərdə də islam dininə hörmət və ehtiram sonsuzdur. Məhz bu səbəbdən müsəlman aləmindəki böyük şəxsiyyətlərin, müqəddəslərin adı bir-bir sadalanır və Məhəmməd Peyğəmbərin (ə.s) adı diqqət mərkəzinə gətirilir:

*Həmin vardır ümidimiz səfadan,
Məgər mədəd irişə Mustəfadən.
Ümidimiz iki aləmdə oldur,
Am şəfqətləri qullqra boldur.
Salam olsun onun yaranlarına,
Müddam rəhmət irişsin canlarına.
Əbubəkir, Ömər, Osman, Əlidir,
Eyi diriləkdir, bunlar vəlidir*[3, səh.15-16].

"Dastani-Əhməd Hərami" də türk xalqlarının epik ənənələri, o cümlədən "Kitabi-Dədə Qorqud" kimi möhtəşəm sənət abidəsi ilə bağlı cəhətlər çoxdur. Bunlardan biri də toy səhnəsinin təsviridir. Burada adları unudulmuş bir çox yeməklərin adları çəkilir. Eyni zamanda unudulmuş arxaik sözlər də diqqəti cəlb edir:

*Ulu bəylər qamı keçdi oturdu,
Nəqiblər ol saat xonlar gətirdi*[3, səh.64].

Bu gün dilimizdə "xon" sözünün əvəzinə süfrə sözü işlənir. Lakin bu sözün kökü "xonça" sözündə saxlanmaqdadır. Məlumdur ki, türk dilində "ça" şəkilçisi kiçiltmə mənası verir. Məs: qazan-qazança, bağ-bağça, qala-qalaça və s. Deməli, indiki xonça kiçik süfrə anlamı verir.

Məsnəvidə gördüyümüz maraqlı məqamlardan biri də xörək adlarının sadalanmasıdır. qədim süfrə mədəniyyətimizdən soraq verən "Dastani-Əhməd Hərami" soykökümüzdən, qədim dövrlərə söykənən adət-ənənələrimizdən bu günümüzdə doğru uzanan mənəvi bağlılıqdır, körpüdür. Diqqət yetirsək görürük ki, türk süfrəsi nə qədər zəngin və rəngarəngdir:

*Yeməklər gəldi anda dürlü, əlvan,
Dənə, pirincü zərlə hübbi-rəmman.
Gərəkə bişdi qəlyəvi boranı,
Şu dənli dökülər yoxdur oranı.
Gəlir danəvi irişir hərisə,
Dəxi zərdəvi hər nə aş ərisə.
Keyik və davşan, kəklük əti bol
Qonuldu dörd yanə xoş sağ ilə sol.
Dolu nemət gülmüş altın çanaqlar,*

*Similər, təpsilər, bir-bir tabaqlar,
Buna bənzər dəxi çox dürlü meyvə,
Şəkər, badam, güləbi şirü xurma*[3, səh.64].

Poemada qədim musiqi əsərlərinin də adları şəkildir. Bunlar ney, dəmbül, təmbur, dühəng, qopuz, saz, nay, ud kimi alətlərdir. Əsər qədim musiqi havaları haqqında da qiymətli bilgiler verir. İraqi, İsfahani, Novruz, Şahnaz, Nühəfti, Hüseyini, Hicazi, Nühəfti kimi on iki muğam haqqında da məlumat almır:

*İraqi –İsfahan, Novruz, Şahnaz,
Edərdi bir-birinə iki şah nəz.
Nühəftirü Hüseyinvi Hicazi,
Dilə gəlib şalarçı dördü sazi.
Həm on iki məqamı seyr edərler,
Dəvəzdəvi şüşünü qeyr edərler.
Nühəfti eyləyibən cəngi dizildi,
Qopuzu, şeştə avazı dizildi.
Dühəng avazının vəznü bəldi,
İmti ilə nay nəfrin qırdı,
Şu kimsələr çalarçı udu, təmbur,
Gözəl məhbubələr hər birisi nur*[3, səh.67].

Təhkiyə tərzü, dil-üslub xüsusiyyətlərinə görə Azərbaycan xalq dastanları və "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanına son dərəcə yaxın olan, bir çox məqamlarda onlarla səsleşən "Dastani-Əhməd Hərami" kimi sənət əsərinin əlimizdə olması bir daha sübut edir ki, anadilli epik şeirimizin yaranma tarixi çox-çox qədim dövrlərə gedib çatır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı:

1. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi: [6 cildə] / Red. hey: A.C.Rüstəmov, İ.Yi.Hamidov. – Bakı: Elm, – c. 2. – 2007. – 632 s.
2. Babayev, Y.M. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi (XIII-XVIII əsrlər) / Y.M.Babayev. – Bakı: Elm və təhsil, – 2018. – 760 s.
3. Dastani-Əhməd Hərami / tart. ed. və ön söz Ə.Səfəri – Bakı: Gənclik, – 1978, s. 93.
4. Qurani-Kərim / ərəb dilindən tərc. od. Z.M.Bürüyadov, V.M.Məmmədəliyev – Bakı: Azərmas, – 1992. – 719 s.
5. Səfəri, Ə. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi (qədim və orta əsrlər tarixi) / Ə.Səfəri, X.Yusifov. – Bakı: Ozan, – 2008. – 696 s.

Acar sözlər: Dastani-Əhməd Hərami, məsnəvi, anadilli ədəbiyyat, epik seir, poema.

Ключевые слова: Дастани-Ахмед Харами, маснави, литературна родном языке, эпическая поэма, поэма.

Key words: Dastani-Ahmed Harami, masnavi, native language literature, epic poem, poem.

ДАСТАНИ-АХМЕД ХАРАМИ КАК ПЕРВЫЙ ПРИМЕР НОСИТЕЛЯ МАСНАВИ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

Резюме

Маснави «Дастани-Ахмед Харами» XIII века является первым известным нам образцом эпической поэмы на родном языке на азербайджанской поэзии. Единственная рукопись произведения была обнаружена в 1978 году известным турецким учёным Талатом Онаем и опубликована его предисловием, глоссарием и комментариями.

Эта произведения, автор которого неизвестен, состоит из шести частей. Идеино-содержательные, языково-стилевые особенности стихотворения, простота выражения и насыщенность работы народной мудростью доказывают, что человек, написавший этот рассказ, происходил из народа и был глубоко знаком с Азербайджанской классической литературой.

«Дастани-Ахмед Харами» – эпос-маснави, сочетающий в себе письменную литературу и фольклорные традиции выражающий дух народа.

Тот факт, что мы имеем такое художественное произведение, как «Дастани-Ахмед Харами», еще раз доказывает, что история нашей родной эпической литературы уходит корнями в глубокую древность. Сюжетная линия произведения, диалог персонажей, динамика развития событий напоминают стихотворения, вошедшие в «Хамсу» Низами Гянджеви.

DASTANI-AHMED HARAMI AS THE FIRST EXAMPLE OF MASNAVI IN AZERBAIJAN LITERATURE

Summary

The masnavi of "Dastani-Ahmed Harami" to concerning XIII century is the first example of an epic poem in the native language known to us in the Azerbaijani language. The only manuscript of the epic was discovered in 1978 by the well-known Turkish scholar Talat Onay and published with a preface, glossary and comments written by him.

This work, the author of which is unknown, consists of six units. The idea-content, language-style features of the poem, simplicity of expression and richness of the work with folk wisdom prove that the person who penned this story came from among the people and was deeply familiar with our classical literature.

"Dastani-Ahmed Harami" is an epic-masnavi that combines both written literature and folklore traditions and expresses the spirit of the people.

The fact that we have a work of art like "Dastani-Ahmed Harami" once again proves that the history of our native language epic poem goes back to ancient times. The plot of the work, the dialogue of the characters, the dynamics of the development of events remind of the poems included in "Khamasa" by Nizami Ganjavi.

RƏYÇİ: Filologiya elmləri doktoru, professor Rafael Hüseynov